

TÁRSADALMI STRUKTÚRA – TÁRSADALMI HÁTRÁNY*

FERGE ZSUZSA

A szegénység a nyolcvanas évek elején szűnt meg Magyarországon tabu téma lenni, amit kutatások és könyvek szaporodó száma jelez. A „tabuvá” tételnek 1950 táján politikai okai voltak. A voluntarizmus lényegéhez tartozott, hogy saját ideológiailag felépített vágyait tekintette tényeknek, s nem vett tudomást az ezeknek ellentmondó jelenségekről. Így 1950-ben a politika deklarálta, hogy a szegénység megszűnt, így tehát nem lehetett a kérdést vizsgálni – és nem lehetett közvetlen eszközökkel segíteni sem rajta. A valóságban a foglalkoztatási lehetőségek és a társadalombiztosítási ellátások bővülésével a hetvenes évek közepe felé sikerült radikálisan lecsökkenteni, ha nem is megszüntetni a szegénységet. A szegénységgel kapcsolatos tabu a toleránsabb politikai légkör mellett így azért is gyengülhetett meg a nyolcvanas évek elején, mert a probléma kevésbé volt feszítő, mint a korábbi 50–100 évben bármikor. Az utolsó években viszont – részben legalábbis – azért fordul tudomány és politika érdeklődése a szegénység felé, mert a helyzet romlik. A nehezen megépített létbiztonság sok ponton megingott. A társadalombiztosítási ellátások és bérek reálértéke csökken. A munkahelyeket el lehet veszíteni, s egyes térségekben egyre nehezebb elhelyezkedni. Sőt, az alapvető szükségletek – pl. háztartási energia – árainak emelkedésével még a nehezen megszerzett lakások rezsijének fedezése is nehezebbé, esetenként lehetetlenné vált. Az új jelenségek feszültségnövelők és cselekvést követelnek.

A kedvezőtlen társadalmi jelenségek létének elismerése megelőzte a szegénység-fogalom elfogadását. A hatvanas évek közepe-vege óta széles kör számára világossá vált az, hogy hierarchizáltan strukturált társadalomban élünk, amelyben objektív folyamatok termelik állandóan újra az „előnyös” és „hátrányos” helyzeteket. A rossz helyzetek leírására olyan fogalmak terjedtek el, mint a „hátrányos” vagy „halmozottan hátrányos” helyzet, a „veszélyeztetettség” (különösen az iskolás korú gyermekeknél), vagy a „beilleszkedési zavarokkal küzdés”. A szóhasználatban ma sincs egyetértés, s az említett fogalmak – többé-kevésbé tisztázott tartalommal – egymás mellett élnek.

A fogalmi viták persze önmagukban nem különösen termékenyek vagy érdekesek – noha gyakran nemcsak formai, hanem tartalmi, szemlélet- vagy felfogásbeli ellentéteket is kifejeznek.

A fogalmi vitánál mégis fontosabbnak tartom annak tisztázását, hogy mi a fogalom tartalma, mi a mostoha társadalmi helyzetek természete, jelentősége, oka, következménye, milyen tendenciák várhatók, s melyek a társadalmi cselekvés jobbítási lehetőségei?

* Egy 1984-ben megjelent tanulmány átdolgozott változata. Ferge Zs.: Társadalmi struktúra – társadalmi hátrány = Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása Bp. 1984. MŰZSÁK

Az okok és okozatok megkülönböztetése, különválasztása számos társadalmi jelenség esetében igen nehéz. Így vagyunk a hátrányos helyzettel is. Ki tudja biztonsággal megmondani, hogy egy alagsori szükségelakás oka-e az itt felnövő gyermekek gyenge iskolai eredményeinek, majd előnytelen munkaerőpiaci helyzetének, esetleg tartós betegségének vagy agresszív magatartásának, vagy következménye a szülők alacsony iskolázottságának, alacsony keresetének, esetleg annak, hogy nem voltak képesek a tanácsnál érdekeikért harcolni, 3–4 gyermek esetén papíron létező jogukat érvényesíteni? Mint-hogy a válasz bizonytalan, ma „hátránynak”, hátrányos helyzetnek nevezzük azt is, ha valaki öreg, fogyatékos, sokgyerekes, elmebeteg, azt is, ha alacsony a jövedelme, rossz a lakása, a munkája. Szemmel láthatóan igencsak vegyes jelenséghalmaz ez, amiben biológiai, demográfiai, társadalmi jelenségek keverednek, és szinte mindent lehet egyszerre oknak és okozatnak tekinteni. A nehézségek ellenére mégis azt hiszem, érdemes lenne különválasztani egyfelől azokat a jelenségeket, amelyekben a hátrányok kifejeződnek: ezt nevezem Peter Townsend (1979) magyarul nem jól hangzó, de legalább egyértelmű kifejezésével *objektív relatív deprivációnak*¹. Másfelől külön kellene vizsgálni a depriváció okait, amelyek között az alábbiakban megkülönböztettek *főként természeti, főként társadalmi-strukturális, főként egyéni* valamint *egyszerre egyéni és társadalmi okokat*.

Mi az objektív relatív depriváció?

A depriváció szó eredete latin, bár a latinban csak a *privatio* létezik, ami valami rossztól való szabadulást jelent. Mi az angolszász szociológiában meghonosodó értelemben kezdjük használni a kifejezést, amikor a *de-privatio* valami *jótól* való megfosztottságra utal.

Townsend (1979) a szegénység és egyenlőtlenség problematikájának összekapcsolása során dolgozta ki az „objektív relatív depriváció” fogalmát, melynek tartalma a következő: „Egyénekről, családokról és a népesség egyes csoportjairól akkor mondhatjuk, hogy szegénységben élnek (azaz, hogy az objektív relatív depriváció helyzetében vannak), ha nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt és olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak, vagy legalább széles körben elfogadottak, és helyeslésre találhatnak. Az átlagos egyénhez vagy családhoz képest annyival szűkösebbek a rendelkezésükre álló források, hogy ténylegesen kirekesztődnek az átlagosan elterjedt életmódokból, szokásokból, tevékenységekből.” A lényeg, ha úgy tetszik, a súlyos, halmozott hátrány: az egyén vagy család helyzete nem egy-két szempontból rosszabb, mint a többségé, hanem sok lényeges vonatkozásban.

A kifejezés mindhárom összetevőjének megvan a maga jelentősége, érdemes hát ezek tartalmát részletesebben kibontani.

Az „objektív” jelző arra utal, hogy az adott összefüggésben nem az a kérdés, hogy az egyének a társadalom többi tagjához képest önmaguk helyét hogyan ítélik meg, hogy tudatosul-e bennük saját helyzetük, vagy sem. Csupán arról van szó, hogy amennyiben nagyjából megjelölhető és mérhető, hogy a különböző társadalmi gyakorlatok tekinte-

tében melyek a szokásos, elfogadott szintek vagy körülmények, akkor ezen szintekhez és körülményekhez képest milyen az egyén vagy család helyzete. Tagadhatatlan persze, hogy ennek az ún. objektív meghatározásnak is van szubjektív vonása.

A depriváció, megfosztottság vagy szegénység szubjektív érzése igen nagy mértékben függ a választott vonatkoztatási szinttől vagy csoporttól. Eredetileg a kifejezés ebben az értelmezésben került be a szociológia szótárába is (l. Merton 1980, Runciman 1966, Stouffer 1949)². Ilyen értelemben az egyén vagy család depriválnak érezheti magát akkor is, ha saját helyzetét, noha az adott struktúrán belül relatíve jó lehet, egy másik csoporthoz képest rossznak, igazságtalanul lebecsültnek véli. (E jelenségek elég széles körben tapasztalhatók nálunk, amikor pl. viszonylag jó helyzetű csoportok a fejlett „fogyasztói társadalmak” hasonló munkát végző csoportjaival hasonlítják össze helyzetüket, vagy amikor értelmiségi csoportok viszonyítják helyzetüket egymáshoz.) Az is lehetséges persze, hogy objektíve valóban rossz helyzetű egyének érzékelik szubjektíve helyzetük rossz-szaságát. Az eredmény az előbbihez hasonló; az objektív depriváltságot méltánytalanságként, igazságtalanságként, elfogadhatatlan egyenlőtlenségként élik meg. Csak persze az érzés alapja más, hiszen az utóbbi esetben a helyzet nem csak másénál rosszabb – hanem rossz.

A szubjektív depriváció, akár „jogosult” objektíve, akár nem, valamennyire mindig feszültség-hordozó. Ennyiben jobb mutatója a társadalmi változásokra irányuló, már kialakulóban levő igényeknek, mint az objektív depriváció. E feszültség azonban nem feltétlenül az objektíve legsúlyosabb társadalmi problémákat jelzi. Ezért igaz az, hogy egy, a társadalmi viszonyokat alapjában változtatni kívánó politikának nem elég a már észlelhető feszültségekre, a már kifejeződő követelésekre figyelnie. Éppen a legrosszabb helyzetű csoportoknál hiányozhatnak az eszközök ahhoz, hogy önmagukra felhívják a figyelmet, hogy saját érdekeikért kiálljanak, pedig az ő helyzetük javítása (is) a teljes társadalmi viszonyrendszer jobbitásának elengedhetetlen feltétele.

Több oka lehet annak, hogy az objektív depriváció tényét az érintettek nem érzékelik. Gyors, forradalmi társadalmi változások idején akkor is megszűnhet a szegénység érzése, ha az egyén helyzete (még) nem változott. A lehetőségek ekkor korlátlanok, a súlyos létproblémák záros határidőn belül megoldhatónak tűnnek. A társadalommal való együttmozgás, a lét alakításában való részvétel olyan öntudatot adhat, amely elsöpri a szegénység tudatát. Megfordítva, ha egy konszolidált struktúra uralkodó erőinek sikerül az adott helyzetet úgy legitimálni, hogy abban minden, ami van, szükségszerűnek, sőt, az egyedüli lehetségesnek tűnik, akkor a depriváltság ténye még akkor sem válik feszültségforrássá, ha tudatosul. A status quo fenntartása azonban könnyebb, az adott helyzet megkérdőjelezésének az esélye kisebb, ha a rossz helyzet, mint ilyen, nem is tudatosul. Ez akkor lehetséges, ha az egyén (csoport) saját rossz helyzete felismerésének, felmérésének eszközeitől is meg van fosztva. A mai, modern társadalmakban az ennyire kiüresített tudat – szélsőséges esetektől eltekintve – ritka jelenség. Az adott helyzet szükségszerűként való beállítása, ilyenként való elfogadtatása azonban rendkívül gyakori ma is, s különböző ideológiák segítségével hozható létre. Itt csak utalhatok arra, hogy míg korábban a vallás volt e tekintetben a legfőbb ideológiai eszköz, addig ma két különféle, a gazdasági helyzettel kapcsolatos érvelés tűnik fontosnak.

Az egyik a gazdaság megfelelő működésének fontosságára, a gazdasági lehetőségek szűkösségére hivatkozva tartja az adott helyzetet szükségszerűnek. Ez ma nemcsak a jelent, hanem a romló jövőt is igazolja. Mind gyakrabban hangzik el, hogy a gazdaság talpraállításáért és új vágányra állításáért a lakosságnak áldozatokat kell hoznia, a „munkanélküliséget vállalni kell”. Ugyanakkor még azok a hálók sincsenek készen, amelyek meggátolhatnák, hogy az áldozatok és terhek ne sújtsák aránytalanul azokat, akik legkevésbé képesek további terhek vállalására (pl. a gyermekeket, vagy azokat, akiket nem legalább tizedmagukkal építenek le a vállalatok). A másik oldalon viszont egymást követik a jelzések arról, hogy szűk, de relatíve erős társadalmi csoportoknak a romló helyzet ellenére is sikerült gazdasági előnyöket kiharcolniuk a maguk számára. Működő társadalmi szolidaritások hiányában tehát az valószínűsíthető, hogy a gazdasági források szűkössége és további szűkülése mellett a jövedelmi egyenlőtlenségek, s ezzel az objektív depriváció – vagy szegénység – növekszenek.

A másik ideológiai töltésű igazolás az érdemekre való hivatkozás, az egyéni felelősség hangsúlyozása. Ezzel igazolható mind az érintettek, mind a többiek számára, hogy a rossz helyzet végül is „megérdemelt”. A kérdést annyira lényegesnek tartom, hogy más összefüggésben (a depriváció „egyéni” okai kapcsán) még visszatérek rá. Már itt szeretném azonban hangsúlyozni, hogy az „érdem-ideológia” bírálatával nem azt akarom sugallani, hogy az egyén felelőssége társadalmilag érdektelen vagy nem létező, vagy hogy a társadalomnak nem kell (valamilyen formában) értékelnie teljesítményeket és érdemeket. Az érdem-ideológia azon formáját tartom bírálандónak, amely egyfelől nem veszi figyelembe, hogy mennyi társadalmi erő és érdek működik mind az elismerést érdemlő érdemek és teljesítmények, mind pedig az érdemtelenység vagy rossz teljesítmény meghatározásánál, másfelől pedig „elfelejtkezik” azokról a társadalmi feltételekről, amelyek az egyes egyén teljesítőképességét végső fokon meghatározzák. A rossz helyzetekért való egyéni felelősség ideológiája az utóbbi időben tovább erősödött pl. az egészségügyi helyzet romlására adott magyarázatként, sőt, a munkanélküliséggel összefüggésben is.

Az objektív relatív depriváció kategóriájának következő kulcsszava a „relatív”. Ez kapcsolja össze a szegénység és az egyenlőtlenség problematikáját. A szegénység társadalmi kezelése és később társadalomtudományi kutatása abban az időben vette kezdetét, amikor az akkor gazdaságilag legfejlettebb országokban is még széles tömegek éltek olyan körülmények között, hogy anyagi eszközeik valamilyen emberinek tekinthető létfeltételek minimális biztosításához, a társadalmilag szükséges emberi reprodukciókhoz sem voltak elégségesek. Azt ugyan már akkor is tudta mindenki (ha mástól nem, Adam Smith-től), hogy nincs általános, elvont „emberi” létminimum, hogy még az úgynevezett elemi fiziológiai szükségleteket sem lehet az adott társadalomtól, az adott történelmi pillanattól függetlenül meghatározni. Ebben az értelemben soha nem létezett „abszolút” szegénységi szint vagy küszöb, a szegénységi szint mindig tértől és időtől függ. Abszolút szegénység, a minimális létfenntartási szint körüli vergődés, szűkölködés természetesen volt és van. Köre azonban a gazdasági és társadalmi fejlődéssel szűkült. Az elmúlt száz évben több olyan periódus is volt Magyarországon, amikor ez a többség sorsa volt – pl. az 1929-es válság vagy 1950 körül.⁵ Ma itt a népesség 5–10%-a lehet ilyen helyzetben, bármilyen számítási módszerből induljunk is ki. Az abszolút, létfenntartási szintű szegénységi küszöbnél még nehezebb a relatív depriváció küszöbeit kijelölni.

Townsend nem a priori feltételezésekkel, hanem empirikusan közelített a kérdéshez. Megvizsgálta a javakhoz—lehetőségekhez való hozzájutás esélyeinek elosztását, azután állapította meg, hogy milyen jövedelmi szint alatt következnek be fontos területeken súlyos elmaradások, vagy mikor következik be különféle rossz esélyek kapcsolódása. Csak ezután rögzít bizonyos minimális jövedelmi szinteket. Ennek az az előnye más meghatározásokkal szemben, hogy nem tételezi fel, hogy „relatív depriváció” mindig lesz, amíg lesznek „átlag alatt élők”, vagyis amíg lesz egy alsó 10 vagy 20 %. Ha van jövedelmi differenciáltság, de nem túl jelentős, akkor (Townsend logikája szerint) a legalacsonyabb jövedelmű csoportnál sem hoz magával halmozott hiányokat és kizárásokat.

A relatív szegénység vagy deprivaltság ebben az értelmezésben tehát a társadalmi egyenlőtlenség egyik aspektusa, ami nem csak az egyenlőtlenség tényét, hanem mértékét is figyelembe veszi. Bármilyen magas legyen is az abszolút jövedelmi szint, életszínvonal stb. egy országban, jelentős jövedelemszóródás esetén akár nagyobb csoportok is kiszorulhatnak társadalmilag fontosnak tekinthető gyakorlatokból vagy szükséglet-kielégítésekéből.

Az abszolút szegénység vagy deprivaltság csökkentéséhez, sőt esetleg megszüntetéséhez elméletileg elégséges, ha a gazdasági növekedés eredményeiből valamilyen mértékben profitál a lakosság többsége, esetleg úgy, hogy közben a források elosztásának egyenlőtlensége nő. A relatív deprivaltság csökkentése azonban nemcsak a rendelkezésre álló társadalmi gazdagság növekedésétől függ, hanem az erőforrások társadalmi elosztásának struktúrájától, e struktúra változásától is.

S végül nézzük az objektív relatív depriváció harmadik elemét, a „deprivációt.” Gyakran felcserélhetően használják a „szegénység” és a „depriváció” fogalmát, és ez a köznapi nyelvben aligha lehet másként. A tudományos elemzésben azonban precízebb, ha nem a tradicionális fogalmat használjuk. A „szegénység” fogalma ugyanis hagyományosan tapad az anyagi szűkösséghez, vagy épp az alacsony jövedelmekhez. Márpedig – ismét Townsend fogalmazásában – „az életszínvonalak nem egy, hanem több olyan rendszer működésétől függnnek, amelyek forrásokat osztanak el egyének, családok, csoportok és közösségek között. Amikor pusztán pénzjövedelmekre összpontosítanak, akkor elfelejtkeznek azokról a – hagyományos és modern társadalmakban egyaránt kialakított – finom módozatokról, ahogyan ezek előnyöket nyújtanak és újraelosztanak” (i. m. 54–55). Ehhez még azt tenném hozzá, hogy a szükségletek körének bővülésével, változatosabbá válásával, általában a társadalmi élet, értékek és normák átalakulásával egyre több olyan társadalmi gyakorlat alakul ki, amely nem csak anyagi lehetőségekhez kapcsolódik, de amelybe a bekapcsolódás a „teljesjogú társadalmi tagság” feltétele.

Csak néhány példát említek, amelyek – úgy vélem – a mi körülményeink között is érzékeltetik a szoros értelemben vett jövedelmi szűkösség és a szélesebben értelmezett deprivaltság közötti különbséget. Így például nem elég, hogy az embernek munkából származó jövedelme legyen. Az is szükséges, hogy ezt a mai társadalom emberéhez méltó módon szerezzék meg – azaz ne egészségét károsító, képességeit visszaszorító munkával, vagy olyan fáradtsággal, önkizsákmányolással, ami lehetetlenné teszi, hogy másfajta tevékenységekbe is bekapcsolódjon. (Ezt pl. soha nem veszik figyelembe azok, akik a közműves segéd munkáznál vagy a mezőgazdaságban dolgozónál csak azt látják, hogy a hét-

végeken és szabadsága alatt rengeteget keres – s azt nem, hogy nincs egyetlen szabad hétvégeje sem, és soha nem jut el nyaralni.) Vagy nem elég, hogy – megfelelő munka-jövedelem hiányában – az állam támogatást ad, az is szükséges, hogy ennek feltételei ne legyenek méltatlanok, megalázóak – mint ez számos segélynyújtásnál ma nálunk is történik. Ahogyan S.M. Miller és P. Roby⁴ (1970, p.12.) fogalmaznak: „olyan társadalmakban, amelyekben jelentős egyenlőtlenségek vannak, a kormányoknak arra kellene törekedniük, hogy a minimumszintek emelkedését biztosítsák ne csak a jövedelmeknél, az anyagi ellátottságnál és a társadalmi szolgáltatásoknál, hanem az önbecsülés szintjénél is, az iskolázási és mobilitási esélyeknél is, számos döntés meghozatalában való részvételnél is”. Ehhez hozzátevé a humanizáltabb munkafeltételek igényét, minden közintézményben a humanizáltabb emberi kapcsolatok igényét, a társadalmilag értékelt javak és gyakorlatok olyan együtteséhez jutunk, amelyből a kirekesztettség többet jelent, mint anyagi szegénységet.

Mindezek alapján az „objektív relatív depriváció” kategóriáját megfelelő értelmezésekkel, kiegészítésekkel nálunk is használhatónak tartom. E kategória segítségével írhatnánk le, hogy milyen területeken és milyen mértékben nyilvánulnak meg ún. hátrányok. Megfelelő adatbázis alapján azután megállapíthatnánk, hogy milyen mértékig jellemző az objektív relatív depriváció a magyar társadalom különböző csoportjaira.

A legújabb vizsgálódások, számítások alapján az valószínűsíthető, hogy az „abszolút szegények”, a szűk létfenntartási szintet éppen elérők, vagy épp az alatt maradók a népesség 5–10%-át teszik ki.⁵ Ez látszólag kis szám, valójában 0.5–1 millió súlyos megélhetési nehézségekkel küzdő embert jelent: sokgyermekeseket, öreg nyugdíjasokat vagy segélyen élőket (akik nem szereztek nyugdíjjogosultságot); tanulatlan, rendszeres munkához nem jutó, vagy azt sok okból nem vállaló munkásokat. Az abszolút szegénység mellett a népesség további 16–20 %-a tekinthető úgy „relatíve depriváltak”, hogy több hátrány együttes jelenléte veszélyezteti, azaz bármikor abszolút rossz helyzetbe sodorhatja, illetve hogy az átlagos jövedelem kétharmadát nem éri el. Ezek az arányok sem történelmileg, sem nemzetközileg nem különösen magasak vagy szégyenletesek. Igaz, hogy Európában van néhány ország, amelyek sokkal radikálisabban oldották meg (csökkentették 1–3 %-ra) a szegények arányát. Ezt jól működő gazdasággal, és jó társadalom- és szociálpolitikával érték el (mint Svédország). Van azonban jó néhány nálunk gazdagabb ország – mint pl. Anglia – ahol az abszolút szegények és a relatíve depriváltak aránya a miénkéhez hasonló, vagy akár a fölött van.

Ez természetesen nem ad okot megnyugvásra. A szegénység kérdését nem lehet napirendről levenni. Nemcsak azért, mert megfelelő társadalmi cselekvés hiányában a helyzet romlani fog. Azért sem, mert a társadalmi mozgások lelassulásával együtt felerősödtek a szegénységet „családon belül” újratermelő mechanizmusok. Ez pedig azt jelenti, hogy – ha nem történik semmi – gyerekek százezrei nőhetnek fel úgy, hogy nem lesz eszközük saját sorsuk jobbítására.

A depriváció okai

1. Az okok egy része lényegében *biológiai-fiziológiai* eredetű, de társadalmilag közvetített. Sem az egyén, sem a társadalom nem tehet arról (közvetlenül bizonyára nem), hogy valaki szellemileg vagy testileg fogyatékosnak született, s még kevésbé arról, hogy megöregedett, vagy hogy még gyerek. Mégis, mindezek az állapotok (és számos más fiziológiai állapot) azonnal és szükségképpen jövedelmi hátrányt jelentenek, hiszen az ilyen egyén nem keresőképes, vagy csak korlátozottan az. Emellett képtelen bekapcsolódni egy sor társadalmi gyakorlatba. A következmények egy része „természetes”, azaz a tudomány mai állása mellett aligha elhárítható. Más következmények esetén azonban a természeti adottságból azért lett társadalmi hátrány, mert a javak elosztásánál ható elvek, értékek, gyakorlatok az adott társadalmi feltételek talaján úgy működnek, hogy a gazdaságilag nem vagy kevésbé „hasznos” egyének vagy csoportok az elosztásban hátrányt szenvednek.

Az aktív keresők értékelését mutatja, hogy a népesség 45–50 %-át kitevő munkaerőhöz kerül az összes lakossági jövedelem 75–80 %-a. A másik oldalon a népesség 50–55 %-a kapja saját jogcímen az összes jövedelem 20–25 %-át. Ez nem jelenti azt, hogy az aktív munkaerő 3–4-szer olyan jól él, mint a „nem-munkaerő”, azaz a gyerekek, betegek, idősek. A családokon belül természetesen végbemegy újraelosztás. Ám ennek kimenetele sem lehet más, mint az, hogy ha egy családban sok a nem kereső, akkor ott egészében alacsony lesz az életszínvonal.

Az utolsó évtizedben az idősek anyagi helyzete relatíve javult, a gyermekeseké pedig romlott az össznépeséghez képest. Ezt az állítást sokan kétséggel fogadják, hiszen közismert, hogy a nyugdíjasok felének igen alacsony a nyugdíja, s hogy többségüknél folyamatosan romlik a nyugdíjak reálértéke. Az állítás mégis igaz, mert mind több idős ember válik nyugdíjra jogosulttá (még ha ez részben igen alacsony özvegyi nyugdíj is), és mert az elhalt idősebb nyugdíjasok helyébe fiatalabbak lépnek, akiknek nyugellátása magasabb. Így átlagosan ma már csak néhány százalékkal marad el a nyugdíjas háztartások egy főre jutó jövedelme azon háztartásokétól, amelyekben van kereső. E közben azonban a mintegy 2,5 millió idős harmada – és ez is jóval több, mint félmillió ember – a létminimum alatti, vagy ahhoz közeli szinten él. A legrosszabb közöttük az idős, egyedülálló öregek helyzete, akik jelentős részénél magány, rossz lakáskörülmények és romló egészségi állapot párosulnak alacsony jövedelemmel.

A gyermekeseknél viszont alig érzékelhető javulás. Ma is az a helyzet, mint 10 vagy 20 éve, hogy a kétgyermekes családok egy főre jutó jövedelme kétharmada, a három- és több gyermekeseké fele a gyermektelenekének. Más oldalról nézve: 1982-ben a gyermektelen családok 2%-a élt havi 2200 Ft jövedelem alatt, míg a 3 gyermekesek 44%-a, a négy- és több gyermekesek 83%-a volt ebben a helyzetben.

Végeredményben 1982-ben az össznépeség 19,5%-a volt saját jogú nyugdíjas, de a legalacsonyabb jövedelmi népeségtizeden belül arányuk „csak” 15 % volt. Ugyanakkor az össznépeség 9 %-a volt 6 éven aluli gyermek – de a legszegényebbek között arányuk ennek több, mint kétszerese, – 19% volt.

Hogy a gyerekesek, idősek, fogyatékosok anyagi ellátottsági szintjét alakító elvek elméletileg működhetnének másként, az biztos. Hogy a mai gazdasági adottságok mellett működhetnének-e másként, s milyen mértékben, ez vitatott. A mai helyzet is, a változtatás mértéke, üteme is részben azon múlik, hogy mennyire sikerül a társadalmi szolidaritás gondolatát elfogadtatni; hogy mennyire sikerül gyengébb érdekeknek is hangot kapniok; s hogy mennyire ismeri el, fogadja el a társadalom, hogy a gyermekek jobb otthoni (és iskolai stb.) feltételei jelentik a társadalom további harmonikusabb fejlődésének alapját.⁹

Az említett „hátrányokat” főként és elsősorban *anyagi eszközökkel* lehet csökkenteni. Triviálisan igaz, hogy a gyermekes családok anyagi lemaradását a magasabb családi pótlék vagy (inkább) a gyermekek számára nyújtott több természetbeni juttatás (ingyenes vagy névleges áru óvodai-iskolai étkeztetés, tanszerellátás, közlekedés stb.) segítené behozni. A nyugdíjasoknál, főleg az alacsony nyugdíjasoknál, a nyugdíjemelés a kézenfekvő megoldás. De jelentős anyagi eszközöket igényelne olyan munkahelyek tömeges létrehozása is, amelyek a koruk vagy egészségi állapotuk miatt csökkent munkaképességük számára nyújtanának tevékenységi lehetőséget; olyan járművek, lefeljárók beszerzése és kialakítása, amelyek megkönnyítenék a rokkantak mozgását.

Az anyagiak mellett természetesen *érték- és szemléletváltozásra* is szükség lenne. Ezt több anyagi forrás elősegítheti, de magában nem oldja meg. Hogy egy társadalom az öregeket, rokkantakat „leírja”, vagy kísérletet tesz társadalmi „értékük” megőrzésére, hogy a gyermekek felnevelését jelentős részben magánügynek tekinti, vagy közügynek, az nem csupán anyagi kérdés.

2. Az okok másik nagy csoportja alapvetően *társadalmi* eredetű. Sem a természet, sem az egyén nem tehet róla, hogy hosszú történelmi előzmények után olyan társadalmi munkaszervezet alakult ki, amely az egyik egyén vagy csoport számára lehetővé teszi, hogy számos képességét kifejlessze és működtesse, módja legyen saját és esetleg mások munkájában a tevékenység céljának, módjának, eszközeinek meghatározására, más egyének és csoportok számára azonban számos képesség kifejlesztése, kiművelése „feleslegessé” válik, nekik a munkában csak az „eszköz”, a végrehajtó szerepe jut. Alapvetően a társadalmi struktúra adott működési módja hozza magával, hogy nem véletlenszerűen kerülnek egyének és csoportok a munkamegosztás különböző pontjaira. A család, amelybe az egyén beleszületik, a körülmények, amelyek között felnőtt, igen nagy mértékben meghatározzák életesélyeit.

Mivel a társadalmi pozíciók struktúrája egyben társadalmi erőviszonyokat jelöl, nem különösen meglepő, hogy az első csoport munkakörülményei, elosztásban való részesedése kedvezőbben alakul, mint a többieké. Hogy e társadalmi besorolások mögött meghúzódhatnak „természeti” okok – azaz, hogy pl. az ún. velünk született intelligencia is belejátszik abba, hogy végül hová kerülünk –, az lehetséges. Annak azonban már az előzőek alapján is világosnak kell lennie, hogy természeti különbségek társadalmi hátránnyá alakulása nem tekinthető „természetesnek”, azaz változtathatatlanak.

Hasonlóképpen, sem a természet, sem az egyén nem tehet róla, hogy hosszú történelmi előzmények után napjainkban olyan településszerkezet alakult ki, amely ismert

módon több vagy kevesebb társadalmi esélyt, több vagy kevesebb lehetőséget nyújt a társadalmi javakban és szolgáltatásokban való részesedésre. Igaz, a települési lejtőn való elhelyezkedés kevésbé jelent egyértelműen társadalmi erőviszonyokat, mint az előző esetben. Sok a kereszthatás, a városi előnyökből a gyenge társadalmi csoportok keveset profitálnak, s az erősebb csoportoknak vannak eszközeik a falusi hátrányok ellensúlyozására. Így a változtatás valamivel könnyebbnek bizonyult eddig a települési lejtő, mint a tisztán társadalmi lejtő esetében – persze csak valamivel.

Ugyanígy, a természet és az egyén vajmi keveset tehet arról, hogy a mai lakásállomány olyan, amilyen. Megint csak logikusan adódik a társadalmi erőviszonyok működéséből, hogy kik foglalják el a mindenkor legrosszabb lakásokat – amelyek jelentős része ma nálunk objektíve és abszolúte is rossz. Ez a lakásrétegződés olyan szorosan kapcsolódik a társadalmi erőviszonyokhoz, hogy a felnőtt generáció esetében társadalmi helyzetének következménye, okozata. Egyben azonban közvetítő láncszem, s így ok is abban, hogy az itt felnövekvő gyerekek társadalmi helyzete nehezen javul.

A társadalmi munkaszervezethez s a tudás és hatalom egyenlőtlen elosztásához kapcsolódó deprivációs jelenségeket nem lehet egyszerűen az elosztás eszközeivel kiküszöbölni. Az anyagiak itt legfeljebb kompenzálást tesznek lehetővé, bár a társadalmi erőviszonyok még ezt a kompenzálást is kérdésessé tehetik.

A valóban alapvető, struktúrát létrehozó társadalmi viszonyokon kellene változtatni. Ám itt sorakozik fel a legtöbb erő és érdek az adott helyzet fenntartása mellett, a változtatási igények itt ütköznek a legnagyobb ellenállásba. A helyzet fenntartását támasztják alá azok az ideologikus érvek, hogy a rosszabb munkát végzők jelentős része „nem kíván mást”, mert „tudja, hogy nem is alkalmas másra”, vagy mert „a monoton munka jó, mert közben másra gondolhat”.

A mai helyzet egyik dilemmája, hogy a gazdasági hatékonyság fokozása a kapun belüli munkanélküliség felszámolását, illetve a nem hatékony munkahelyek számának csökkentését igényli, ugyanakkor a mai gazdasági erőforrások nem elégségesek megfelelő számú hatékony munkahely gyors kialakítására. (Ez még sok erőforrás mellett sem egyszerű.) Vannak, lesznek tehát olyan leépítések, illetve olyan új munkába lépési igények, amelyeket nem fedez megfelelő munkaerőkereslet. Ez megnehezíti a fiatalok elhelyezkedését általában, olykor már ma is megkérdőjelezi a nők munkához való jogát, de a jelek szerint leginkább a leggyengébb munkaerőt sújtja, a képzetleneket, a cigányokat, a „vándormadarakat”, a megbízhatatlanokat, a börtönből szabadultakat, a csökkent munkaképességűeket. Nem tudom azt mondani, hogy a gazdaságnak nincs igaza – de azt sem, hogy csak ez az egyetlen igazság létezik. A megoldás itt sem egyszerűen elosztási kérdés. Az esetleg bevezetendő, a mai elhelyezkedési támogatásnál teljesebb, valóban mindenkire kiterjedő munkanélküli járandóságok a deprivációnak csak egyik összetevőjét enyhítenék. A munkanélküliség szükségessége körül folyó mai viták érvényességét nagyon gyengíti, hogy saját hazai tapasztalat (legalábbis tömegesen) régóta nincs, s hogy a jelentős munkanélküliséggel küzdő országok most már bőven rendelkezésre álló tapasztalatait és erre épülő elméleti általánosításait még a kérdés szakértői sem veszik figyelembe.

Lehet, hogy egyelőre nagyobb a munkanélküliség körül folyó vitáknak a füstje, mint a lángja – de ez a füst sokakat megzavarhat. Annyi „eredménye” mindenesetre már van, hogy – egyfelől – kezd megváltozni a munka státusza. A munkavégzés lehetőségét sokan egyre kevésbé kezelik jogként, egyre inkább az érdem tétjeként. És itt lép be a másik folyomány. Az egyébként is szilárd társadalmi talajra épülő érdem-ideológia ismét erősítést kap. Aki elveszíti munkáját, vagy nem talál másikat, az maga a felelős. (Miért nem becsülte meg magát jobban, miért nem vállalja el a rosszabb munkát stb.). És ebben az ideológiában is sok az igazság. Csak épp nem számol a deprivációhoz vezető okok strukturális okaival, és azzal sem, hogy ha objektíve kevesebb a munkahely, mint a munkát kereső ember (globálisan vagy egy adott területen), akkor szükségszerűen kialakul a munkanélküliség.

3. Az okok harmadik csoportja *egyszerre egyéni és társadalmi*. Ide tartozónak vélem a bűnözés és az alkoholizmus, a rossz munkaerőkölcs, a lump, link életmód számos esetét, gyakran a leányanyak úgymond felelőtlen gyermekvállalását, a családi életet tönkretévő brutalitást, talán még azt is, amit a genetikus „önártóan magas gyermekszámnak” nevez. E jelenségek túlnyomó többsége egyszerre okozata előző deprivált helyzeteknek s oka jövőbelieknek.⁷

Amennyiben okozat, annyiban nem az egyén felelősségéről van szó. Ma mind többen hajlamosak erről megfeledkezni. Terjed az a nézet – különféle megfogalmazásban –, hogy az előző harminc év mindenkinek óriási lehetőségeket kínált. Akik nem éltek ezzel, „önhibájukból” maradtak le. Lehet szánni, esetleg büntetni kell őket, de *most már* nem a társadalom hibája, hogy ilyen helyzetben vannak. Helyzetük nem „társadalmilag méltánylandó” okból adódott, a társadalom tehát felelősséget sem igen vállalhat helyzetük javításáért.

A morális felháborodás lehet esetenként jogos. Csak nem szabadna elfelejtkezni a következőkről: először arról, hogy vannak és újratermelődnek azok a munkahelyek, amelyeket csak a felemelkedés, önjobbítás vágyát nélkülözőkkel lehet betölteni, akiknél rendszerint a munkán kívüli létükben is hiányoznak ezek az ambíciók. Másodszor arról, hogy a nagy kihívások és nagy lehetőségek nem érintettek mindenkit. Kihez a területi, kihez a társadalmi távolság miatt jutott el nehezen, vagy épp sehogyan sem a nagy társadalmi lendület szele – s ott ez húzóerőt sem jelenthetett. Úgy is lehet fogalmazni, hogy két-három évtized aligha lehet elég több száz év „bűneinek” a jóvátételére. Harmadszor pedig azt is tudomásul kellene venni, hogy bár az ember választó lény, aki életutat, sorsot, magatartásmintákat, erkölcsöt is választhat magának, a választás lehetőségei nem egyformák. Könnyebb a jó utat választania annak, aki mindig csak ezt látta, s olykor emberfelettien nehéz annak, aki rosszul indult. Különösen nehéz ez ma, amikor a társadalmi sodrás lanyhulásával és a társadalmi felelősség kisebb vállalásával épp azoknak kellene magukat önerejükkel felemelni, akiket eddig elkerült a felemelkedés igénye és lehetősége.

4. Az utolsó csoportba a deprivációhoz vezető olyan okokat sorolnám, amelyek csakugyan *lényegében az egyéni* (és esetleg a természetén) múlnak. Ilyenek, úgy vélem, a bűnözés és alkoholizmus eddig nem tárgyalt formái, illetve bizonyos felelőtlen magatartások. A bűnöző, alkoholista vagy felelőtlen egyént a társadalom egyfelől bünteti,

másfelől kísérletezhet gyógyítással, megelőzéssel, rehabilitációval. A gyógyítás és megelőzés jól ismert nehézségein túl azonban az a baj, hogy az egyéni bűnökért gyakran a deviáns egyén családja, gyermekei is fizetnek. A depriváltság különböző tényezői pedig a gyermekeknél például újabb, depriváltsághoz vezető okokat hoznak létre. A jelenlegi szociálpolitikai intézkedések ebben az esetben sem célravezetőek: az egyén társadalomellenes magatartásának családjára háruló következményeit ugyanis általában elfogadhatónak tartják. (Pl. az egyik szülő – legyen bár egyedülálló – havi 21 napos munkaviszonyának hiánya esetén a gyermekek nem kapnak családi pótlékot; a „rossz munkaerő” apa gyermekének esetleg nem jár óvoda stb.). A megoldás itt is részben anyagiakon, részben a szemléleten múlik, gyors fordulatra tehát nemigen számíthatunk.

Ennél az okcsoportnál még egy sajátosságra hívnám fel a figyelmet. Manapság terjed egy olyan, tudományos bizonyítékokat is felhasználó felfogás, hogy – jóllehet az egyén a felelős – az alkoholizmus, a bűnözés és számos egyéb normaszegő magatartás erőteljesen társadalmi helyhez kötött: pl. ez vagy az a jelenség, úgymond, a szakképzetlen munkások körében „a leggyakoribb”. Az „igazságot” megfelelő adatok hiányában nehéz megismerni, és, mint utaltam rá, a statisztikák a megközelítést gyakran igazolják. Én azonban valószínűnek tartom, hogy számos ilyen jelenség nem annyira társadalmi helyzethez kötött, mint azt az adatok mutatják, csak éppen rossz helyzetek esetén a deviancia szembetűnőbb lehet. A háztartásstatisztika szerint pl. az alkoholfogyasztás nagyobb „fent”, mint „lent”, csak hogy a kedvezőbb helyzetű csoportok tagjai kevésbé vannak szem előtt: nem munkakezdés előtt, hanem után, nem nyilvános helyen, hanem otthon isznak. Vagy: egy kisebb Közért-lopás az egyik gyereknél – a szülő vagy iskola segítségével – nyom nélkül elsimítható, a másikinál maradandó bélyeg lesz belőle (még ha pillanatnyi következménye nincs is.) Azután: kedvezőbb helyzetek mellett ugyanazon magatartásnak enyhébb lehet a következménye. Az íróasztal, ellentétben a forgácsológéppel, még sohasem vágta le ittás ember kezét. A nagyobb jövedelemből a jelentős alkoholfogyasztás ellenére is több marad a család többi tagjának. Más a következménye egy felelőtlen és elromlott házasságot követő válásnak a gyermekek számára, ha az elvált felek továbbra is kénytelenek egy lakásban, gyakran egy szobában élni, mint ha a válás után rendeződnek a körülmények, nincsenek állandó feszültségek.

Összefoglalva: a további kutatások és a helyzet javítását célzó intézkedések kidolgozása során világosabban kellene meghatározni egyfelől magát a problematikus jelenséget, amit objektív relatív deprivációnak nevezek, másfelől ennek lényegi okait.

Az okok között megkülönböztettem főként természeti alapú, társadalmi közvetítésű; főként társadalmi struktúrához kötött; egyszerre társadalmi és egyéni; végül főként egyéni okokat. Az elemzés egyik szintjén ezek az okcsoportok valóban más típusúnak mutatkoznak, s több-kevesebb pontossággal szétválaszthatók. Részletesebb tárgyalásuk azonban következetesen visszautalt a strukturális viszonyokra, azokra a társadalmi erő- és érdekviszonyokra, amelyek hatására természeti eredetű különbségekből társadalmi hátrány lesz, vagy amelyek meghatározzák, hogy mit tekint a társadalom súlyos, hátrányokkal büntethető egyéni hibának. Az okok megkülönböztetése a gyakorlat szempontjából perdöntő, hiszen más eszközökkel, más kilátásokkal, más erőviszonyok terében kezelhető az egyik, mint a másik ok-típus. Elméletileg tekintve azonban a szegénység, a több-

szőrösen hátrányos helyzet, az objektív relatív depriváció végső fokon egyaránt strukturális meghatározottságúak. E jelenségvilág egyik vagy másik megjelenési formája alkalmasint önmagában is kezelhető – fokozatos kiküszöböléséhez azonban az objektív struktúra és a tudati viszonyok együttes fejlődése szükséges.

JEGYZETEK

1. *TOWNSEND*, Peter: Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living. Penguin, 1979. (Ismertetését magyarul ld. Valóság, 1980. 3. sz.)
2. *MERTON*, R.K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. Gondolat, 1980.
RUNCIMAN, G.: Relative Deprivation and Social Justice. Routledge and Kegan Paul, 1966.
STOUFFER, S. et al.: The American Soldier, Princeton, 1949.
3. *FERGE* Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Magvető, 1986.
FERGE Zsuzsa – *MILLER*, S.M.: Dynamics of Deprivation. Gower. 1987.
4. *MILLER*, S. M. – *ROBY*, R.: The future of Inequality. Basic Books, 1970.
5. *BOKOR* Ágnes: Szegénység és depriváció. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1985.
 A szegénység arányát több módon lehet meghatározni. Magyarországon készült tételes létmínimumszámítás (KSH, Fekete Gyula számításai), s ezen az alapon vált vizsgálhatóvá, hogy ezt hányan nem érik el. Bokor Ágnes idézett könyvében Townsend módszerét adaptálta. E mellett az is kiszámításra került, hogy hányan és milyen csoportok élnek az átlagjövedelem fele alatt. A számítások eredményei nem estek túl messze: pl. 1982-ben a népesség 5 %-a élt az átlagjövedelem fele alatt, Bokor Ágnes pedig 11 %-ra tette a súlyosan, több szempontból depriváltak arányát. A közelítéseknel egyébként a szegénység összetétele sem azonos. Csupán a jövedelmi helyzet alapján számolva a szegények között több a gyermek és gyermekes család, mint a komplex deprivációs mutató alapján. Az utóbbi mutató szerint a depriváltak többsége idős. Bokor Ágnes vizsgálatában ugyanis a magány, a betegség, a munkavégzés hiánya is deprivációs tényezők, s ezek valóban az időseknél kummulálódnak – s párosulnak sokszor alacsony jövedelemmel is.
6. A kézirat nyomdába kerülése óta számos újabb esemény és folyamat erősítik a cikkben eredetileg jelzett tendenciákat. (Ilyenek mindenekelőtt az adótörvények, valamint a költségvetés oktatást és egészségügyet érintő takarékosági intézkedései.)
7. *GÖNCZÖL* Katalin: A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság, 1982. 8. sz.
8. *HUSZÁR* István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Szociológia, 1981. 3-4. sz.